

TÜRKİYE'DE SANAYİ FAALİYETLERİNİN GELİŞMESİ, YAPISI VE DAĞILIŞI

Nazmiye Özgüç*

Türkiye, öteden beri, ekonomisi tarıma dayanan bir ülke olma özelliğini taşımıştır. Gerçekten de, giderek azalmakla birlikte, faal nüfusun hâlâ yarısından fazlası (%59,9) tarım kesiminde çalışmaktadır. 1979 yılına kadar ulusal gelirin (GSMH) büyük kısmı (1978'de 25,3) tarımdan gelmiş, ihracaattan elde edilen gelirin de yine önemli bir kısmı (1978'de % 67,4) tarımsal ürünlerden sağlanmıştı. Ancak, özellikle 1950 yılından sonra, imalat sektörü de hızlı bir gelişme süreci içine girmiştir. Gerçekten de, 1955 yılında faal nüfusun % 5,7'si sanayi faaliyetlerinde çalışmaktayken, bu oran 1960'da % 6,8'e, 1965'de 7,0'ye, 1970'de 8,8'e ve 1980'de de 10,7'ye yükselmiştir. Buna karşılık, tarım sektöründe faal nüfus bakımından sürekli bir azalma izlenmiştir: 1970'de % 74,9, 1975'de 67,3, 1980'de de 59,9.

1979 yılı tarım-sanayi ilişkisinde bir dönüm yılı olmuştur. Bu yıldan itibaren sanayi sektörü, uygulanan ekonomik politikalar sonucunda, ulusal gelirden ve ihracaatta tarım sektörünü geçmiştir. Ulusal gelirden tarımın payı 1978'de % 25,3, sanayinininki % 23,3 iken, tarım 1979'da % 22,9'a, 1981'de % 21,7'ye ve 1983'de de % 19,4'e düşmüş, sanayinininki ise 1979'da % 23,9'a, 1981'de % 26,1'e ve 1983'de de % 29,3'e yükselmiştir. İhracaatta da aynı değişimler gözlenmektedir: 1978'de tarımın payı % 67,4, sanayinininki % 27,2 iken, tarımın payı 1979'da % 59,4'e, 1981'de % 47,2'ye, 1983'de de % 32,8'e düşmüş, sanayinininki ise yine giderek artarak söz konusu yıllar için % 34,7, % 48,7 ve % 63,9 olmuştur.

* Doç. Dr. N. Özgüç, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümünde öğretim üyesidir.

Türkiyenin ekonomik yapısındaki bu değişim, aynı zamanda, mekansal değişimler de yaratmaktadır. İlk zamanlar hemen yalnızca İstanbul'un tekelinde olan sanayi faaliyetleri -İstanbul yine en büyük paya sahip olmakla birlikte- Batı Anadolu'da daha yoğun olmak üzere, giderek ülkenin diğer kesimlerine de yayılmaktadır. Aynen *şehirleşme*de olduğu gibi, bir yandan İstanbul, İzmir, Bursa gibi, sanayi faaliyetlerinin eskiden beri mevcut olduğu şehirlerde sanayi yoğunlaşırken, bir yandan da yeni yeni bir çok yerleşme sanayi faaliyetlerine sahne olmakta ve buna paralel olarak da, bu yerleşmeler ekonomik ve sosyal değişimlere uğramaktadırlar. Böylece, Türkiye'de yeni sanayi alanları olarak iki gurup göze çarpmaktadır: Bunlardan biri, sözünü ettiğimiz, büyük şehirlerdeki yeni yeni sanayi faaliyetlerine açılan alanlar (çoğu kez şehirlerin kenarlarındaki tarım alanları, eski rekreasyon alanları ve banliyöler olmaktadır¹; ikincisi, yerel kaynakların ya da ürünlerin değerlendirilmesiyle sanayi faaliyetlerinin geliştiği alanlardır. Örneğin, Rize'de çay, Adana, Manisa, Bergama'da pamuk, Kayseri, Niğde ve benzeri yerlerde meyva suyu-na dayalı fabrikalar gibi (Tarsan olarak anılan tarıma dayalı endüstriler /agro-industry). Söz konusu her iki tür gelişmede de özellikle karayollarının giderek iyileşmekte olması yanında, devlet yatırımlarıyla ve dış yatırımlarla desteklenen özel sektör yatırımlarının büyük rolü olmaktadır. Bunun yanında, yurt dışındaki işçilerin kendi ortaklıklarıyla genellikle kendi kasabalarında kurmakta oldukları ya da kuruluşuna katkıda buldukları tesislerin Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin dağılışına etkisi de oldukça önem taşımaktadır. Özellikle yakın yıllarda tarım kesiminde çalışanların kendi ürünlerini değerlendirmek üzere örgütlenmeye gitmeleri ve bu amaçla kooperatifler kurulmasında, tarım kesiminin güçlenmesine yardımcı olduğu kadar, sanayinin yapısını da etkilemektedir.

Türkiye'de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi :

Sanayileşme hareketleri, bir çok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlanmaya başlamıştır. Bununla birlikte, ekonomik yapının esasını uzun yıllar tarımın oluşturduğu

1 N. Özgüç : *İstanbul'un Trakya Doğrultusunda Gelişmesi ve Yeni Bir Rekreasyon Alanı : Güzelce-Kumburgaz-Kâmiloba-Celâliye*. İst. Üniv. Coğr. Böl. Doktora tezlerinden, 1975.

Türkiye'de modern anlamda ilk sanayi hareketlerini Tanzimat (1839) yaratmıştır. Bu devrede gerek özel teşebbüs, gerekse devlet yatırımları kızak, tersane, havuz, demirhane gibi tesislerin yapımına yöneltilmiştir.

Geniş alanlara yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun mamul madde ihtiyacı 19. yüzyıla kadar elverişli doğal ve beşerî koşullar içinde doğan ve gelişen ev ve atölye tipi imalatla karşılanmaktaydı. Fakat, Avrupa'da modern sanayinin gelişmeye başlaması Osmanlı İmparatorluğu'nda etkisini hızla hissettirdi. Özellikle de, en önemli sanayi faaliyeti olan dokumacılıkta görülen olumsuz etkilerle, bu faaliyetin en fazla geliştiği şehirler olan Bursa, İstanbul ve Ankara'da tezgâhların büyük kısmı işleyemez duruma gelmişti. Kapitülasyonlar, yabancı yatırım ve işletmecilere tanınan sınırsız kolaylıklar, yerli üretimin Avrupalı fabrikasyon üretimle rekabet edememesi vb. nedenler yüzünden, İmparatorluğun bu sıralarda Batı'da doğan Sanayi Devrimi'ne ayak uyduramaması, Türk el sanatlarının gerilemesine ve işsizliğe yol açtı. Nitekim, daha Mutlakiyet Dönemi'nde (1839'a kadar) devlet yatırımlarıyla kurulmuş olan bir çok tesis de (*dokuma* tesisleri: Karamürsel, Feshane, Zeytinburnu, Hereke; *deri* sanayii: Beykoz fabrikası; *savaş* sanayii: barut fabrikası, fişekhane, top-hane, tersane; *maden çıkarım* sanayii: Ergani bakır işletmesi, Eskişehir lületaşı, vb. gibi) gerek işletmecilerin, gerekse çalışanların bir kısmının yabancı olmaları nedeniyle başarısızlığa uğramışlardı.

Bu durum karşısında, 1863 yılında bir «*İslah-ı Sanayi Komisyonu*» kurularak gümrük vergilerinin arttırılması, sanat okulları açılması, şirket kuruluşlarının teşvik edilmesi gibi önlemlerle, mevcut sanayi ve el sanatları korunmaya çalışılmışsa da, kapitülasyon sisteminin yıkıcı etkileri alınan önlemlerin yürütülmesini engellemiştir. 1908'de *İkinci Meşrutiyet*'in ilanı ile gerek ticaret gerekse sanayi alanında belirgin bir canlanma meydana gelmiş ve sanayiye diriltmek için 1913 yılında «*Teşvik-i Sanayi Muvakkatı*» çıkarılmıştır. Bu kanunla sanayiye yer sağlanması, gümrüksüz mal ithali, vergi muafiyeti gibi kolaylıklar sağlanıyordu. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması, söz konusu kanundan beklenen yararın sağlanmasını ve sanayide önemli bir kalkınma hareketi meydana gelmesini önledi.

Bu yıllara (1913-1915) ait en sağlam bilgi, el ve ev sanatlarını içine almamasına rağmen, 1915 yılında yapılan sanayi sayımından elde edilebilmektedir. Buna göre, o yıllarda ülkede % 55'i İstanbul ve çevresi, % 22'si İzmir ve çevresi, % 23'ü de Bursa, Manisa ve Uşak'da yer almak üzere 269 sanayi tesisi vardı. Bunların 88'i hammaddesini tarımdan alan gıda maddeleri sanayi koluna, 75'i dokuma sanayiine, 55'i sigara kağıdı ve matbaacılığa, 20'si de çimento ve seramik sanayiine aitti. Yine bu 269 kuruluşun 22'si devletin, 28'i anonim şirketlerin, diğerleri ise şahıslarındı. Tüm bu tesislerde çalışanlar sayısı ise, dörtte üçü tarımsal ürünler işleyen ve dokuma tesislerinde olmak üzere, 17.000 idi².

Türkiye'de imalat sanayii alanında sistemli ilk atılım ve gelişme Cumhuriyet Devri'nde (1923'den sonra) başlamıştır. Bazı iktisatçıların «İktisadî Toparlanma Devresi» adını verdikleri 1923-1932 yıllarını kapsayan, Cumhuriyet'in ilk döneminde tümüyle ekonomik durum ve sanayinin geliştirilmesi için girişimlere başlandı. İzmir'de 17 Şubat 1923'de toplanan «İktisat Kongresi» bu yoldaki önemli bir girişimdir. Burada alınan kararlara göre, ekonomik faaliyetlerde devlet ancak koruyucu ve düzenleyici olarak rol alacaktı. Gerçekten de, bu devrede devlet fiilî olarak ekonomik faaliyetlere katılmıyordu.

İşe önce koruyucu gümrük tarifeleriyle başlayan Cumhuriyet hükümeti sanayi faaliyetlerini geliştirmek için de bir çok önlemler aldı. Özel sermayenin güçlenmesi için 1924 yılında «İş Bankası»nın kurulması yanında, 1925 yılında da «Sanayi ve Maadin Bankası»nın da kurulmasıyla sanayiye kredi ve yatırım olanakları sağlandı. 1927'de çıkarılan «Teşvik-i Sanayi Kanunu» ile sanayi faaliyetlerinin bir sınıflandırılması yapıldı. Sanayi tesislerine de bu sınıflara göre belediye sınırları dışında 10 hektar parasız, belediye sınırlar içinde ise 10 yıl taksitle ödenmek üzere «yer» verildi. Bunun yanında, gümrük ve vergi kolaylıkları, ulaşım kolaylığı, hammadde sağlanması gibi kolaylıklar da gösterildi.

Türkiye ekonomik tarihinde 1933-1938 arasındaki devre ise sanayileşmenin ilk önemli atılımlarının yapıldığı devre olarak görülür. Bu devrede devlet, bir önceki devrenin tersine, ekonomik faaliyetlerde faal rol almaya başlamıştır. Bunda, 1923'den beri özel teşebbüsün

2 E. Tümertekin : *Sanayi Coğrafyası*. İ.Ü. Coğr. Enst. Yay. 1969.

kendisine tanınan kolaylıklar ve yapılan yardımlara rağmen, başarı sağlayamamış olmasının rol oynadığı ileri sürülmektedir. Böylece, devletin sanayide sermaye sağlanması, teknik kadronun yetiştirilmesi gibi işleri üstlendiği görülür. 1933 yılında, daha önce çıkarılan, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun bazı sakıncalı kısımlarının düzeltilmesi, ülkede sanayi faaliyetlerinin gelişmesini olumlu yönde etkilemeğe başlamıştır. Örneğin, 1923 yılında Türkiye'de 342 sanayi tesisi varken, 1932'de bu sayı 1473'e çıkmış, çalışanlar sayısı da 62 bine ulaşmıştı. Cumhuriyetin bu ilk iki döneminde de en önemli sanayi kolları hammaddelerini tarımdan sağlayanlar ile dokumacılık idi.

Bununla birlikte, sermaye birikiminin henüz yetersiz oluşu, özel sektörün çeşitli nedenlerle yatırım yapmaya başlayamamış olması, istenilen sonuca ulaşılmasını engellemiştir. Özel sermayeden beklenen amacın da elde edilememesi ve 1930'larda dünyadaki ekonomik bunalımın Türkiye'de de yıkıcı etkiler meydana getirmesi, 1930 yılından itibaren devletin zorunlu olarak ekonomik hayata karışmasına, yukarıda da belirtildiği gibi, ve uzun süre de egemenliğini sürdürmesine neden olmuştur. Gerçekten de, henüz kuruluş halinde bulunan ülke ekonomisinin kalkınmayı hızlandıracak olan büyük yatırımlara ihtiyacı vardı ve bu nedenle de 1931 yılında *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı* hazırlanmaya başlandı. 1934'de yürürlüğe giren bu planla birlikte ekonomik hayatta «devletçilik» bir sistem olarak kabul edilmiş bulunuyordu. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uyarınca 1933'de kurulan «*Sümerbank*»a ek olarak (Sanayi ve Maadin Bankası idaresindeki kuruluşları kapsamına alıyor, teknik eleman yetiştirme görevini üstleniyordu), 1935'de Türkiye'deki maden kaynaklarını işletecek ve elektrik enerjisi üretecek olan «*Etibank*» kuruluyordu. Yine bu plan uyarınca, devlet dokuz dalda 20 kadar fabrika kurulmasını kararlaştırmış ve kurmuştur. Bunları: 1) *Kimya sanayii* (sunî ipek-Gemlik; gülyağı-İsparta; kibrit asit-İzmit); 2) *Toprak sanayii* (seramik - Zonguldak; şişe ve cam-Paşabahçe; çimento fabrikaları); 3) *Demir sanayii*-Karabük; 4) *Kağıt ve selüloz*-İzmit; 5) *Kükürt-Keçiborlu*; 6) *Süngercilik* - Bodrum; 7) *Pamuklu dokuma sanayii* Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya, Iğdır; 8) *Kamgarn sanayii*-Merinos (Bursa); 9) *Kendir sanayi* - Kastamonu³. Görüldüğü

3 N. Serin : *Türkiye'nin Sanayileşmesi*. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 167-149. Ankara 1963, s. 115-116.

gibi, bu sanayi tesisleri tamamen yerli hammaddeye dayanmakta ve birim yatırım yoğunluğunun yüksek olması nedeniyle de ancak devlet tarafından finanse edilmesi mümkün olan sanayileri kapsamaktadır. Bu plan uyarınca gerçekleştirilen tesisler bugünkü gelişmiş sanayi kollarının pek çoğunun temellerini oluşturmaktadırlar.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı içine alan devre sona ermeden, 1936 yılında, 100'den fazla fabrika kurulmasını amaçlayan *İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı* hazırlanmış ve hemen uygulanmasına geçilmek istenmiştir. Türkiye'nin enerji ihtiyacını da geniş ölçüde gözönünde bulunduran bu plan, ağır sanayi ve santrallere öncelikle yer veriyordu. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu planın uygulanmasını engellemiştir. Savaş'tan sonra, 1947 yılında, üçüncü bir beş yıllık sanayi planı -Türkiye İktisadî Kalkınma Planı- hazırlanmışsa da, bu da yine tam olarak uygulanamayan bir plan olarak kalmıştır.

Yukarıda gelişme sürecine özetlemeğe çalıştığımız, Türkiye'deki sanayi faaliyetleri 1950 yılından sonra devletçiliğin gevşemesi, sermaye birikiminin hızlanmasıyla özel sektöre sanayi alanının çekici gelmesi ve artan dış yardımların da etkisiyle hızlı bir şekilde gelişmeğe başlamıştır. 1950 yılından itibaren Türkiye'yi sanayileşmeğe zorlayan nedenlerin başında, muhakkak ki, sürekli olarak artmakta olan ülke nüfusuna yeni geçim kaynakları bulmak ihtiyacı gelmektedir. Ülkedeki hızlı nüfus artışı yanında, tarımsal nüfus yoğunluğunun da fazla olması, tarım işçisi sayısının sürekli olarak artmasına ve tarımsal nüfus başına düşen toprak parçasının giderek küçülmesine, dolayısıyla da verimin düşmesine neden olmaktadır. Öte yandan, tarım arazisinin zaten sınırlı olması, makineleşmenin, dolayısıyla entansif tarımın tam anlamıyla gerçekleşmemesi ve yine tarım kesiminde teşvik tedbir ve kredileri'nin tam yeterli ve ülke çapında yaygın olamaması gibi nedenler, yeni geçim kaynakları bulmak üzere, özellikle genç nüfusun «kırsal»dan «şehir»e göçünü hızlandırmaktadır. Sanayileşme hareketinin en önemli çevirici gücü olan çalışabilir genç nüfus, böylece, kendiliğinden şehirlerde toplanmış olmaktadır. Bu durum da, dolaylı olarak, yeni yeni sanayi tesislerinin kuruluşunu teşvik etmektedir. Bunun yanında, Türkiye'nin tarım ülkesi olması nedeniyle öncelikle tarımsal ve hayvansal ürünleri değerlendirecek tesislerin faaliyet geçmekte olması ise Türkiye'deki sanayileşmenin belirgin özelliklerinden birisidir. 1950 yılından itibaren ulaşım ola-

naklarının artmasının, özellikle karayollarının gelişmesinin ham ve mamul maddelerin taşınmasını kolaylaştırması da sanayinin gelişmesinde rol oynayan faktörlerden birisidir. Gerçekten de, bugün karayolu ağının yoğun olduğu alanlar Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin de giderek yoğunlaştığı alanlardır.

Kalkınma Planlarında Sanayinin Durumu :

1963 yılından itibaren Türkiye'de, ekonomik ve toplumsal gelişmeyi yönlendirmek üzere, kalkınma planları hazırlanmaya başlanmıştır. Halen beşincisi uygulanmakta olan bu kalkınma planlarının ortak özellikleri şöyle özetlenmektedir : 1) Bu planlar ekonomik ve toplumsal yapıyı veri olarak almaktadırlar; 2) Ekonominin her yıl belli bir hızla büyümesini temel amaç edinmişlerdir; 3) sanayileşmeye öncelik vermişlerdir; ve 4) belli bir uzun dönem stratejisinin bir parçasıdırlar⁴. Bunlardan 1963-1967 yıllarını esas alan *I. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda temel hedef ekonomiye yılda % 7 oranında gelişme sağlamaktır. İmalat sanayinin katma değerdeki yıllık büyüme oranı da % 13 olarak düşünülmüştür. Bu planda, yerli sanayinin korunması gerektiği, zamanla dış pazarlar ile rekabet edebilecek duruma gelinebileceği ileri sürülmekteydi. 1968-1972 yıllarını kapsayan *II. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli büyümesi ilkesi terkediliyor, sanayinin ülke ekonomisinin «sürükleyici» sektörü olması öngörülmüyordu. Daha sonra hazırlanan *III. Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1973-1977)'nda da sanayi sektörü için benzer öneriler getiriliyordu.

Kalkınma planlarıyla birlikte, sanayileşme ülkenin ekonomik gelişmesinin eksenini oluşturmaya başlamıştır. Sanayileşme, bu planlarda, temel amaç olarak alınmış, daha önce de değindiğimiz gibi, Türkiye'nin öteden beri en önemli özelliği olarak vurgulanan tarım ise ikinci planda kalmıştır. İlk üç kalkınma planı döneminde sınai üretim plan hedeflerine ulaşmışsa da, daha sonra çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. 1979-1983 arasındaki *IV. Plan* döneminin özellikle ilk yıllarında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve toplumsal huzursuzluk dönemi de, ekonominin bir çok sektöründe olduğu gibi, sanayileşmede

4 Y. Kepenek : *Türkiye Ekonomisi*. Savaş Yayınları, Ankara 1984, s. 154-155.

de duraklamaya yol açmıştır. Nitekim, son kalkınma planlarının hazırlanmasında da dönemler arasında boşluklar meydana gelmiştir. Önümüzdeki yılları hedef alan en son kalkınma planı olan *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1985-1989) döneminde de imalat sanayiinin fiziksel üretimdeki 1984'de % 68,7 olan payının plan dönemi sonunda % 71,1'e yükseltilmesi, buna karşılık tarımınkinin % 24,8'den % 21,5'e düşürülmesi hedeflenmektedir. İmalat sanayiindeki en büyük artışın da yatırım malları üretiminde olması beklenmekte ve özel sektöre ağırlık verilmektedir⁵.

Türkiye Sanayiinin Yapısı :

Türkiye sanayiinin yapısı ve gelişmesi hakkındaki bilgilerin ana kaynaklarını sanayi sayımları oluşturmaktadır. Bunların iki 1913-1915 *Sanayi Tahriri*'dir. Bunu, 1927 *Sanayi Tahriri* (Sayımı)⁶, 1932-1941 yılları arasında yapılan kısmi sayımlar⁷ ile 1950 *Sanayi ve İşyerleri Sayımı*, 1964 *Sanayi ve İşyerleri Sayımı* (sayım 1963'de yapılmıştır), 1970 *Sanayi ve İşyerleri Sayımı* ve 1980 *Sanayi ve İşyerleri Sayımı*⁸ izlemiştir. Bu sayımlara ek olarak, *Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları 1964-1968*, *Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları*

5 Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı: *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde Sektörel Gelişmeler 1985-1989*. V. Beş Yıllık Plan Destekleme Çalışmaları 2, Ocak 1985.

6 Cumhuriyetten önce yapılan 1913 sayımında 252 ve 1915 sayımında da 269 sanayi kuruluşu sayılmıştı. Bu sayımlarda tesbit edilen sanayi kolları gıda, toprak, dericilik, ağaç eşya, dokuma, kağıt ve mamulleri ile kimya sanayii idi. Ancak, İstanbul, İzmir, Bursa, Manisa ve Uşak şehirlerindeki bir kısım kuruluşlara ait bilgileri içerdiği için, sanayinin ülke çapında dağılımını yansıtmı bakımından bu sayımların değeri azdır.

7 1927 Sanayi Tahriri, önceki sayımlardan farklı olarak, küçük sanayiye de içine alıyordu. Bu sayıma göre bütün sanayi gruplarında çalışanlar sayısı 256.855 kişi idi. Ayrıca, 1927 yılında kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmak isteyen kuruluşların faaliyetlerini gösteren istatistikler 1932 ile 1941 yılları arasında yayınlanmıştır.

8 1950 *Sanayi ve İşyerleri Sayımı*. Yay. No. 1951'de yayınlanmıştır. 1963'de yapılan sanayi sayımı 1964 *Sanayi ve İşyerleri Sayımı* adı altında yayınlanmıştır (Yay. No. 547, 1968). 1970 ve 1980 yılında yapılan sayımlar da Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından «geçici sonuçlar», «I. Aşama Sonuçları», «İkinci Aşama Sonuçları» vb. gibi çeşitli başlıklar altında değişik ciltler halinde yayınlanmıştır.

1972, 1974, 1976 ve 1982⁹ gibi Devlet İstatistik Enstitüsü'nün çeşitli yayınları da sanayi faaliyetlerinin çeşitli özelliklerinin incelenmesinde yararlanılabilecek kaynaklar arasındadırlar.

Bu kaynaklar arasında Türkiye sanayiinin gerek yapısı gerekse coğrafi dağılışı hakkında ilk kez doyurucu bilgiler veren yayın, 1951 yılında yayınlanan «1950 Sanayi ve İşyerleri Sayımı»dır. Bu sayım, bütün il ve ilçe merkezleri ile nüfusu 2000'den fazla olan bucak merkezleri ve köylerden örnekleme yöntemiyle seçilmiş yerleşmeleri içine almaktadır. Bu sayımda Birleşmiş Milletler'in telkin ettiği sınıflandırmanın kullanılması, uluslararası karşılaştırmalar yapılabilmesine de olanak sağlamıştır. Şunu da belirtelim ki, 1950 sayımından önceki sayımların yöntem ve sınıflandırma bakımından farklı olması nedeniyle karşılaştırma yapmanın güç, hatta olanaksız olması yanında, bu sayımdan sonra yapılan ve nüfusu 2000'den fazla olan köylerle, nüfuslarına bakılmaksızın bütün il ve ilçe merkezlerini kapsayan 1964 Sanayi ve İşyerleri Sayımı (sayım 1963 yılında yapılmakla birlikte, bu başlıkla yayınlanmıştır) da yine aynı nedenlerden ötürü, bir çok hususlarda aynı kriterler kullanılmadığından, 1950 sayımıyla karşılaştırılamamaktadır¹⁰. Adı geçen bu iki sayımdan sonra 1970 yılında, 1963'de uygulanan sayımdaki kriterlere uygun, bir sayım daha yapılmış, ancak 1973 yılından itibaren de sanayi sınıflandırmasında değişiklik yapılarak Birleşmiş Milletler'in 1971'de kabul ettiği International Standart Classification of Industry -kısaca ISCI- esas alınmaya başlamıştır. Yıllık sanayi anketleriyle uygulanmaya başlanan bu sınıflandırma 1980 Sanayi Sayımı'nda da kullanılmıştır. Daha önceler 20 gurup halinde alınan sanayi faaliyetlerinin 9'a indirilmesi ve 28 alt gurup halinde alınması, bu kez de daha önceki sayımlarla sanayi kolları bakımından karşılaştırma yapılmasını güçleştirmektedir. Bununla birlikte, sayımların karşılaştır-

9 Yıllık İmalat Sanayii Anket Sonuçları 1964-1968 tek bir cilt halinde D.İ.E. tarafından yayınlanmıştır (Yay. No. 753, Ankara 1976).

10 Örneğin 1950 sayımında tesislerin «10 ve daha fazla işçi çalıştıran veya 10 H.P. ve daha fazla güç kullananlar» şeklinde ayrılması yerine 1964 sayımında yalnızca «10 ve daha fazla işçi çalıştıranlar» olarak alınması karşılaştırma yapmayı güçleştiren durumlardan biridir. Benzer şekilde, sanayi tesislerinin yerleşme yerlerinin 1950 nüfuslarına göre ayırma tabi tutularak alınması, büyüklükleri hakkında gerçek bilgiler sağlanmasını da zorlaştırmıştır.

ma yapabilmeyi mümkün kılacak, aynı esaslara dayalı unsurlarını kullanarak, aşağıda Türkiye sanayiinin yapısı ve 1950'den bu yana gelişmesini ortaya koymaya çalışacağız.

1950 yılında Türkiye'de toplam olarak 98.828 adet büyük (10 beygir gücünden fazla güç kullanan) ve küçük (10 beygir gücünden az güç kullanan) sanayi tesisi vardı. 1964 sayımında bu sayı 160.771'e, 1970'de 175.299'a ve 1980'de de 186.168'e çıkmıştır. 1950-1963 (sayımın yapıldığı yıl) arasında, dönemin özelliğine uygun olarak, sanayi tesislerinin toplam sayısında % 62,7 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Fakat, 1964-1970 arasında bu oranın % 9,0'a, 1970-1980 arasında da % 6,2'ye düştüğü görülmektedir. Ancak, bu, Türkiye'deki sanayileşme hızının azaldığı anlamında değildir. Tersine Türkiye sanayiinde tesislerin giderek büyüdüğünü ve «büyük tesisler» olarak anılan «10 ve daha fazla işçi çalıştıran» tesislerin toplam tesisler içinde payının giderek arttığını (1964'de tüm tesislerin % 1,9'u iken, 1970'de 2,7'si, 1980'de de 4,8'i) göstermektedir. Gerçekten de, sayıları 1950'de 1.592 olan büyük tesisler, 1964 sayımında 3.012 olmuş, 1970 sayımında 4.820'ye ve 1980 sayımında da 9.009'a yükselmiştir. Böylece, sayısal bakımdan Türkiye sanayiinde hâlâ «küçük işletmeler» (tesisler) hakimse de, büyük işletmeler 1950-1964 arasında % 89, 1964-1970 arasında % 60 (1950'ye göre % 210) ve 1970-1980 arasında da % 86,9 oranındaki artışla gelişme hızı yönünden önde gelmektedir. Küçük tesisler ise, 1950-1964 arasında % 62,2, 1964-1970 arasında % 8,1 ve 1970-1980 arasında da % 3,9'luk, yani giderek azalan bir gelişme göstermiştir.

TABLO — 1

TÜRKİYE SANAYİNDE BÜYÜK TESİSLERİN PAYI
(10 ve daha fazla işçi çalıştıran tesisler)

Sayım devreleri	Toplam tesis sayısı	Büyük tesisler	Büyük tesislerin payı (%)	Toplam çalışanlar ortalaması	Büyük tesis. lerde çalış.	Büyük tesis. payı (%)
1950	98.828	1.592	1,6	335.576	—	—
1964	160.771	3.012	1,9	679.462	325.441	47,6
1970	175.299	4.820	2,7	837.465	510.437	60,9
1980	186.168	9.009	4,8	1.302.245	808.579	62,1

Tabloda görüldüğü gibi, tesis sayısı bakımından olduğu kadar, çalışanlar sayısı bakımından da toplam değerlerde önemli artışlar kaydedilmiştir. Ancak, «*çalışanlar sayısı*» bakımından 1970'den önce küçük işyerlerinin önde gelmesine karşılık (örneğin, 1964'de toplam çalışanların % 52,4'ünü, ücretle çalışanların ise % 30,6'sını küçük işyerlerinde çalışanlar oluştuyordu), bu oran daha sonra büyük işyerleri lehine değişmiştir: 1980'de toplam çalışanların yalnızca % 37,9'u, ücretle çalışanların da % 21,5'i küçük tesislerde çalışıyordu. Bu nedenle, daha önceleri kullanılan «Türkiye sanayiinde küçük tesisler hakimdir»¹¹ sözü yalnızca tesis adedi bakımından geçerli olmaktadır; gerek çalışanlar gerekse katma değer bakımından büyük tesisler giderek daha büyük bir paya sahip olmaktadırlar. Daha sonra değineceğimiz gibi, çeşitli sanayi kollarına göre büyük ve küçük tesislerin payları değişiklik göstermektedir. Tesislerin çalışanlar ortalamasına göre *büyüklikleri* de sanayi kollarına göre değişiklik göstermekle birlikte, Türkiye toplamını alırsak büyük tesislerde çalışanlar sayısına göre ortalama büyüklük 88,5, küçük tesislerde ise 2,8 kişidir; ücretle çalışanlar alındığında küçük tesisler daha da küçülmektedir: 1,2 kişi.

Türkiye sanayiinde öteden beri süregelen, büyük sanayi tesislerindeki mülkiyette *devlet hakimiyeti* giderek azalmaktadır. Tesis sayısı bakımından özel sektöre göre payı az olmakla birlikte, çalışanlar sayısı ve katma değer açısından devlet sektörü bazı sanayi kollarında giderek azalan fakat hâlâ önemli paylara sahiptir. Örneğin «tütün işleme ve tütün mamulleri» sanayi kolunda devlet sektöründe yaratılan katma değer 32.9 milyar TL (toplamın % 92,2'si), özel sektörde ise 2.8 milyar TL (% 7,8)'dir. Ayrıca belirli bazı sanayi kollarında devlet sektörü tamamen hakimdir: Örneğin, «petrol rafinerileri». Buna karşılık, bir sanayi kolunda da -«lastik ürünleri»- devlet sektörünün payının olmadığı istatistiklerde görülmektedir. Henüz istatistiklerden izlenemiyorsa da, son yıllarda hükümetin sigara, çay vb. gibi bazı maddeler ile bazı maddelerde tekeli kaldırmasının, özel sektör yatırımlarına daha fazla olanak sağlayacağı açıktır.

11 E. Tümertekin : *a.g.e.*, s. 393.

Tablo — 2

*Türkiye Sanayinde Devlet ve Özel Sektörün Payları
(Büyük Tesisler)*

	Tesis adedi	Pay (%)	Çalışanlar ortalaması	Pay (%)	Katma değer (bin TL)	Pay (%)
<i>1964</i>						
Toplam	3.012	100,0	325.441	100,0	6.635.853	100,0
Devlet	237	7,9	140.547	43,2	3.497.612	52,7
Özel	2.775	92,1	184.984	56,8	3.138.221	47,3
<i>1970</i>						
Toplam	4.820	100,0	510.456	100,0	28.542.204	100,0
Devlet	254	5,3	185.444	36,3	15.490.176	54,3
Özel	4.566	94,7	324.997	63,7	13.052.017	45,7
<i>1980</i>						
Toplam	9.009	100,0	808.579	100,0	693.572.200	100,0
Devlet	437	4,9	289.067	35,8	213.846.900	29,5
Özel	8.572	95,1	519.512	64,2	479.725.300	70,5

Başlıca Sanayi Kollarına Göre Durum :

İmalat sanayiinin başlıca kollarının gösterdiği duruma gelince : Yatırım malları üreten sanayi kollarında hızlı gelişmeler izlenmekle birlikte, Türkiye'de halen tüketim maddeleri imal eden sanayi kolları hakim durumdadır. Gerçekten de, 1950'de olduğu gibi, 1964, 1970 ve 1980'de de gıda maddeleri, giyim eşyası, dokuma önde gelen sanayi kolları olmuşlardır. Başlıca sanayi kollarının en son durumunu değerlendirmek için 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na baktığımızda 10 ve daha az işçi çalıştıran küçük sanayi tesislerinde «Ayakkabı dışında giyim eşyası» olarak adlandırılan gurubun gerek tesis adedi (28.120) gerekse çalışanlar ortalaması (56.544) bakımından başta geldiği görülür. Daha önceki sayımlarda bu gurup içine ayakkabı

yapımı da girmekteydi; bu sanayi kolunu da katarsak (7.800 tesis ve 20.202 çalışan) adı geçen gurup küçük işletmeler arasında iyice hakim duruma geçer. Küçük işletmelerin bu sanayi kolunun yapısı gereği hakim olması katma değer in büyük tesislerden daha fazla yarattığı iki sanayi kolundan birini oluşturmasına da yol açmaktadır («Giyim eşyası»nda küçük tesisler 8.7 milyar, büyük tesisler 5 milyar; «Ayakkabı»da küçük tesisler 3, büyük tesisler 2.3 milyar TL); aynı durumdaki öteki sanayi kolu «Ağaç mobilya ve döşeme»dir (küçük tesislerde 5.4, büyük tesislerde ise 1.6 milyar TL katma değer yaratılmıştır). Tablodan da izlendiği gibi, «Giyim eşyası» sanayi kolunu daha çok işçi çalıştıran «Metal eşya sanayii» (26.850 tesis ve 67.152 çalışan), «Taşıt araçları sanayii» (20.036 tesis ve 57.469 çalışan), «Gıda maddeleri» (14.292 tesis ve 54.278 çalışan) ile «Ağaç ve mantar ürünleri sanayii» (20.746 tesis ve 49.896 çalışan) izlemektedir. (Bakınız: Tablo 3). Bu sonuncu sanayi kolunda da katma değer oranı küçük tesisler arasında önemli sayılabilecek miktarda (8.8 milyar TL) ve büyük tesislerinkine yakındır.

Küçük sanayi tesislerinde 1968-1980 arasında sanayi kollarına göre gelişme eğilimi Tablo 3'de görülmektedir. Buna göre, söz konusu devrede Türkiye'deki toplam tesis sayısında % 12,3, çalışanlar sayısında % 41,0'lık artışlar görüldüğü halde, küçük sanayi tesisleri bakımından bir çok sanayi kolunda gerek tesis sayısı gerekse çalışanlar sayısında azalmalar meydana gelmiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri, biraz önce değinildiği gibi, tesislerin büyüme eğilimine girmiş olmasıdır. Buna karşılık, artışların daha çok «Ağaç mobilya ve döşeme», «Cam ve cam ürünleri», «Basım ve yayım» gibi, tesislerin çoğunun ülkemizdeki yapıları gereği küçük işyerleri halinde bulunduğu sanayi kollarında olduğu gözlenmektedir. Ayrıca, küçük tesislerde ara (kimya, demir-çelik, petrol ürünleri, vb.) ve yatırım mallarına (makina, elektrik makinaları, taşıt araçları, vb.) ilişkin sanayi kollarında önemli gelişmeler olduğu da izlenmektedir. Nitekim, daha önceki sayımlarda belirlenemeyen (ya da mevcut olmayan) «Demir ve çelik metal ana sanayi» (298 tesis, 948 çalışan), «Demir ve çelik dışında metal ana sanayi» (308 tesis, 1.276 çalışan) de 1980 sayımında ortaya çıkmıştır. Bundan başka, gerek tesis adedi gerekse çalışanlar sayısı bakımından en yüksek artış oranı «Makina sanayi»-inde gözlenmiştir (tesisde % 569, çalışanlar sayısında % 833). Ara ve

TABLO — 3

BAŞLICA SANAYİ KOLLARINDA TESİS ADEDİ VE ÇALIŞANLAR ORTALAMASININ 1964-1980 ARASINDA GÖSTERDİĞİ DEĞİŞİMLER (10'dan az işçi çalıştıran tesisler)

Sanayi kolu	Tesis sayısı			Çalışanlar ortalaması		
	1964	1980	%	1964	1980	%
Gıda maddeleri	14.588	14.292	— 2,0	45.093	54.278	+ 20,4
İçki	1.027	244	— 76,2	3.375	987	— 70,8
Dokuma	10.197	11.737	+ 15,1	31.222	36.165	+ 15,8
Ayakk. dış. giy. esy.	32.697	28.120	— 14,0	60.420	56.544	— 6,4
Kürk ve deri mamull.	4.858	1.997	— 58,9	8.876	4.745	— 46,5
Ayakkabı	12.972	7.800	— 39,9	25.114	20.202	— 19,6
Ağaç ve mant. ürün.	12.710	20.746	+ 63,2	28.712	49.896	+ 73,8
Ağaç mob. ve döşeme	4.621	12.105	+ 162,0	10.901	35.910	+ 229,4
Kağıt ve kağıt ürün.	352	557	+ 58,2	1.187	2.384	+ 100,8
Bas. yay ve bun. bağı s.	1.583	3.165	+ 99,9	5.317	10.650	+ 100,3
Ana kimya sanayii	326	173	— 46,9	1.025	836	— 18,4
Diğer kimy. ürünler	440	848	+ 92,7	3.499	2.058	— 41,2
Çeş. petr. ve köm. türev.	83	58	— 30,1	276	193	— 30,1
Lastik ürünleri	801	2.280	+ 184,6	2.272	9.027	+ 297,3
Çan., çöm., çini, por. vb.	684	667	— 2,5	2.204	2.465	+ 11,8
Cam ve cam ürünleri	244	688	+ 182,0	659	2.496	+ 278,8
Taş ve topr. bağ. diğ. san.	1.882	4.098	+ 117,7	6.875	11.904	+ 73,1
Metal eşya	29.416	26.850	— 10,4	60.531	67.152	+ 10,9
Makina	1.310	8.759	+ 568,6	3.677	34.219	+ 833,3
Elekt. mak. ve aygıtl.	3.162	4.676	+ 47,9	6.071	14.228	+ 134,4
Taşıtl. araçları	9.271	21.035	+ 126,9	22.163	57.649	+ 160,1
Diğer imalat san.	5.776	3.712	— 35,7	10.545	7.351	— 30,3
TÜRKİYE TOPLAMI	157.759	177.159	+ 12,3	350.168	493.666	+ 41,0

Not : Sınıflandırma değişikliği nedeniyle 1980 öncesi sayımlarda küçük tesislere göre mevcut olmadığı için, «demir ve çelik ana metal sanayii», «demir, çelik dışında metal ana sanayii» ile «mesleki ve ilmi aletler» tabloya alınmamıştır. Adı geçen sanayi kollarında çalışanlar sayısı da zaten çok azdır (1980'de).

yatırım malları üreten sanayi kollarındaki bu gelişmenin büyük tesislerin gelişmesine bağlı bir özellik göstermesi ve büyük ölçekli üretime girdi sağlama işlevini yürütmesi nedeniyle olduğu ileri sürülmektedir¹².

Büyük sanayi tesislerinde (10 ve daha fazla işçi çalıştıran) alınan kritere göre (tesis adedi, çalışanlar ortalaması vb. gibi) önde gelen sanayi kollarının sırası değişik olmaktadır.: *Tesis adedine* göre 1.758 tesisle «Gıda maddeleri» önde gelirken (toplam büyük tesislerin % 19,5'i), bunu sırasıyla «Dokuma» (1.208 tesis; % 13,4), «Metal eşya» (866 tesis; % 9,6) ve «Makina» (628 tesis) izlemektedir. *Çalışanlar ortalaması* bakımından «Dokuma» 166.566 ile başta gelmekte ve büyük tesislerde toplam çalışanların % 20,6'sını tutmaktadır; «Gıda maddeleri» (123.182; % 15,2), «Demir ve çelik metal ana sanayii» (55.321; % 6,8) ile «Tütün işleme ve tütün mamulleri» (52.807; % 6,5) bunu izlemektedir.

Büyük sanayi tesislerinin çalışanlar ortalamasına göre ortalama büyüklükleri sanayi kollarına göre değişiklik göstermektedir. Türkiye ortalaması 88.5 olan büyük sanayi tesislerinde «Meslekî aletler» de 29,1, «Plastik ürünler»de 31.4, «Ağaç mobilya ve döşeme»de 28.3, «Gıda maddeleri»nde 70.1 «Giyim eşyası»nda 38.9, «Kağıt ve kağıt ürünleri»nde 45.7 gibi bir çok sanayi kolunda Türkiye ortalamasının altında büyüklükler görülmektedir. Buna karşılık, «Taşıt araçları» 113.9, «İçki sanayii» 128.8, «Dokuma» 137.8, «Demir ve çelik metal sanayii» 158.5, «Çanak, çömlek, çini, porselen vb.» 200.8, «Ana kimya sanayii» 206.8, «Tütün işleme ve tütün ürünleri» 1123.6 ve «Petrol rafinerileri»de 1687.0 şeklinde Türkiye ortalamasının çok üstünde değerler vermektedirler.

Katma değer açısından ise durum çalışanlar sayısına benzemektedir: Yine, «Dokuma» 107.7 milyar TL ile birinci (toplamın % 14,9'u), «Gıda maddeleri» 86,7 milyar TL ile ikinci (toplamın % 12,0'si), «Demir ve çelik metal ana sanayii» 58.5 milyar TL (toplamın % 8,1'i) ile üçüncü, tesis ve çalışanlar sayısı bakımından önemli durumda olmayan «Kimya ana sanayii» de 58.1 milyar TL (% 8) ile dördüncü durumdadır. Kimya ana sanayiindeki bu durumun başlıca nedeni bu ve benzeri sanayi kollarındaki makinalaşmanın etkisidir.

12 Y. Kepenek, *a.g.e.*, s. 274.

Tesis sayısında önemli artışlar gözlenmeyen ancak katma değer önemli miktarlara eriştiği sanayi kollarında bu durum kanıtlanmaktadır. Makinalaşmanın etkisi küçük sanayi kollarında daha iyi hissedilmektedir; bu tür tesislerde büyüme ve makinalaşmanın etkisi çalışanlar sayısı - katma değer ilişkisinden izlenebilmektedir.

Sanayi kollarının sayım yıllarına göre gösterdiği değişimlerin gösterildiği tablolardan (Tablo 3, 4 ve 5) büyük ve küçük tesislerin tesis sayısı ve çalışanlar ortalamasına göre durumu izlenebilmektedir. Buna göre, *küçük tesislerde* 1964-1980 arasında Türkiye'deki toplam tesis sayısında % 12,3, çalışanlar ortalamasında % 41,0'lık artışlar meydana geldiği halde, bir çok sanayi kolunda gerek tesis gerekse çalışanlar ortalamasında azalmalar meydana gelmiştir: Bunun başlıca nedeni biraz önce de değinildiği gibi, tesislerin büyüme eğilimine girmiş olmasıdır. Buna karşılık, artışların daha çok «Ağaç mobilya ve döşeme» «Basım ve yayım» gibi, tesislerin ülkemizdeki yapısı gereği küçük işyerleri halinde bulunduğu sanayi kollarında olduğu gözlenmektedir.

Büyük tesislere baktığımızda sürekli ve istikrarlı artışların, bekleneceği gibi, ülkede artan nüfusun taleplerini karşılamak üzere, tüketim malları üreten sanayi kollarında olduğu görülmekte; ancak, kalkınma planlarında da hedeflendiği gibi, yatırım malları sanayi kollarında da önemli gelişmeler izlenmektedir. Tüketim malları sanayi kollarından, örneğin «ayakkabı dışında giyim eşyası sanayii» 1964-1980 arasında % 1,032 ile tesis sayısında ve % 1,642 ile çalışanlar sayısında artış göstererek bu devrede en hızlı gelişen sanayi kollarından biri olmuştur. Yatırım mallarındaki artışlar da oldukça yüksek oranlarda gerçekleşmiştir (Tablo 4 ve 5).

Ülkemizde kitle haberleşme araçlarının yakın yıllarda hızlı bir yaygınlaşma süreci içine girmiş olmaları, televizyon radyo alıcıları vb. gibi elektrikli aletler ve aygıtlar yapımını da hızlandırmıştır. Nitekim, bu sanayi kolunda toplam tesis sayısı bakımından 1964-1970 arasında % 100,0 ve 1970-1980 arasında da % 200,2'lik artışlar gözlenmiştir. Taşıt araçları sanayi kolu da, artış hızı daha düşük olmakla birlikte, elektrikli aletlere benzer bir gelişme göstererek önemli bir duruma geçmiştir: 50 bin dolayında işçi çalıştırmakta ve 45.3 milyar TL ile katma değer bakımından 5. durumda bulunmaktadır. Bu sanayi kolundaki gelişme, esas olarak, yerli otomotiv sanayiinin

TABLO — 4

BAŞLICA SANAYİ KOLLARINDA TESİS SAYISI VE SAYIM
YILLARINA GÖRE DEĞİŞİMLER (Büyük tesisler)

Sanayi kolu	1963	1970	Değişim (%)	1980	Değişim (%)
Gıda maddeleri	885	1.164	31,5	1.758	98,6
İçki	42	65	54,7	88	109,5
Tütün işl. ve tütün mam.	67	35	-47,8	47	34,3
Dokuma	711	926	30,2	1.208	30,5
Ayakk. dışında giyim eşy.	25	82	228,0	283	245,1
Kürk ve deri mamulleri	63	92	46,5	148	60,9
Ayakkabı	9	30	233,3	80	166,6
Ağaç ve mantar ürün.	94	152	61,7	222	46,0
Ağaç mobilya ve döşeme	40	106	165,0	148	39,6
Kağıt ve kağıt ürünleri	26	64	146,1	144	125,0
Basım, yay. ve bun. bağ. s.	121	189	56,2	238	25,9
Ana kimya sanayii	102	159	55,9	110	-30,8
Diğer kimyasal ürünler	64	102	43,8	320	213,7
Petrol rafinerileri	3	3	—	4	33,3
Çeşitli petrol ve köm. türev.	4	7	75,0	39	457,1
Lastik ürünleri	99	105	6,1	174	65,7
Başka yerde sınıf. plas. ürün.	41	128	212,2	388	203,1
Çanak, çöm. çini, pors. vb.	14	24	71,4	43	79,2
Cam ve cam ürünleri	11	37	236,4	57	54,1
Taş ve topr. bağ. diğ. san.	112	257	129,5	508	97,7
Demir ve çel. met. ana san.	18	111	516,6	349	214,4
Dem.çelik dış. met. ana san.	20	49	145,0	164	234,7
Metal eşya	223	361	61,9	866	139,9
Makina	83	215	159,0	628	192,1
Elektrik makinaları	48	132	175,0	426	222,7
Taşıt araçları	55	151	174,5	438	190,1
Meslekî ve ilmî aletler	6	3	-50,0	45	1400,0
Diğer imalat sanayi	26	47	80,0	86	85,0
TÜRKİYE TOPLAMI	3,012	4,820	60,0	9,009	86,9

TABLO — 5

BAŞLICA SANAYİ KOLLARINDA ÇALIŞANLAR SAYISI
(YILLIK ORTALAMA) VE SAYIM YILLARINA GÖRE
DEĞİŞİMLER (Büyük tesisler)

Sanayi kolu	1963	1970	Değişim		
			(%)	1980	
Gıda maddeleri	50.679	77.817	53,5	123.182	56,3
İçki	4.460	10.020	124,7	11.334	13,1
Tütün işl. ve tütün mam.	23.970	34.760	45,0	52.807	51,9
Dokuma	96.747	130.398	34,8	166.566	27,7
Ayakk. dışında giy. eşy.	649	2.628	304,9	11.303	330,1
Kürk ve deri mamulleri	1.949	2.729	40,0	4.358	59,7
Ayakkabı	2.356	2.967	25,9	4.720	59,1
Ağaç ve mantar ürünleri	5.960	9.037	51,6	13.662	51,2
Ağaç mobilya ve döşeme	938	2.791	197,5	4.188	50,1
Kağıt ve kağıt ürünleri	7.534	12.219	60,6	18.162	48,6
Basım, yay. bun. bağ. san.	5.193	9.768	88,1	10.872	11,3
Ana kimya sanayi	10.995	21.955	99,7	22.748	3,6
Diğer kimyasal ürünler	3.167	8.661	173,5	20.630	138,2
Petrol rafinerileri	1.159	1.263	0,1	6.748	434,3
Çeşitli pet. ve köm. türev.	655	900	37,4	3.356	272,9
Lastik ürünleri	5.381	8.771	63,0	10.537	20,1
Başka yerde sınıfl. plas. ür.	1.307	5.825	345,7	12.189	109,3
Çanak, çöm., çini, por. vb.	2.638	4.273	62,0	8.633	102,0
Cam ve cam ürünleri	4.358	6.453	48,1	9.076	40,6
Taş ve topr. bağ. diğ. san.	13.044	26.108	10,2	43.246	65,6
Demir ve çelik met. ana san.	6.608	22.973	247,7	55.321	140,8
Dem. çel. dış. met. ana san.	5.867	8.110	38,2	21.480	169,9
Metal eşya	20.339	33.712	65,8	40.356	19,7
Makina	5.340	20.656	286,8	48.069	132,7
Elekt. makinaları ve aygıt.	4.981	9.960	100,0	29.902	200,2
Taşıt araçları	17.310	33.049	90,9	49.882	50,9
Meslekî ve ilmî aletler	295	44	-85,1	1.311	2879,5
Diğer imalat sanayii	723	1.630	124,4	3.941	141,8
TÜRKİYE TOPLAMI	304.604	510.456	67,6	808.579	58,4

TABLO — 6

BAŞLICA SANAYİ KOLLARININ «KATMA DEĞER»
BAKIMINDAN ÖNEMLERİNE GÖRE SIRALANIŞI,
1980

Sanayi Kolu	Büyük tesisler katma değer (milyon TL)
Dokuma	107.728
Gıda maddeleri	86.718
Demir ve çelik metal ana san.	58.510
Ana kimya	58.139
Taşıt araçları	45.317
Taş ve toprağa dayalı san.	40.341
Makina	38.316
Tütün işleme ve tütün mam.	35.655
Metal esya	32.359
Elektrik makina ve aygıtları	32.286
Diğer kimyasal ürünler	27.157
Demir, çelik dış. metal ana san.	21.889
Petrol rafinerileri	21.069
Kağıt ve kağıt ürünleri	17.930
Lastik ürünleri	17.371
İçki	14.286
Çeşitli petrol ve kömür türev.	12.329
Ağaç ve mantar ürünleri	9.218
Plastik ürünler	9.207
Cam ve cam ürünleri	8.321
Giyim eşyası	5.043
Ayakkabı	2.332
Kürk ve deri mamulleri	1.844
Ağaç mobilya ve döşeme	1.638
Meslekî ve ilmî aletler	533
Diğer sanayi	2.005
TÜRKİYE TOPLAMI	720.572

Küçük tesisler	
Sanayi Kolu	katma değer (milyon TL)
Gıda maddeleri	18.995
Metal eşya	13.250
Makina	9.948
Dokuma	8.923
Ağaç ve mantar ürünl.	8.796
Giyim eşyası	8.706
Taşıt araçları	8.639
Ağaç mobilya ve döşeme	5.370
Başım, yayın	3.712
Ayakkabı	3.010
Lastik ürünleri	2.997
Elektrik makina ve aygıtları	2.969
Plastik ürünleri	2.075
Diğer kimyasal ürünler	1.727
Taş ve toprağa dayalı san.	1.677
Kağıt	1.098
Kürk ve deri mamulleri	981
Cam ve cam ürünleri	446
Demir ve çelik metal ana san.	401
Demir çelik dış. metal ana san.	272
Ana kimya	238
İçki	230
Çanak, çömlek, çini, porselen	194
Meslekî ve ilmi aletler	78
Çeşitli petrol ve kömür türev.	69
Diğer sanayi	2.345
TÜRKİYE TOPLAMI	107.136

önem kazanmasıyla gerçekleşmiştir: 1933 yılında söz konusu sanayi dalında 100'den fazla işçi çalıştıran 41 tesis vardı ve bu tesislerde 3.073 otobüs, 6.800 minibüs, 7.050 kamyonet, 16.285 kamyon, 40.307 traktör, 42.607 otomobil, 45.275 motosiklet ve mobilet, 80.131 de bisiklet imal edilmişti¹³.

Sanayi kollarındaki gelişmeyi *katma değer* açısından izlemek ise, paranın satın alma gücündeki değişimler ve enflasyon nedeniyle, pek mümkün olamamaktadır. Ancak katma değerle ilgili verileri sanayi kollarının birbirilerine göre göreceli önemlerini belirlemekte kullanabilmekteyiz.

Sanayi Faaliyetlerinin Dağılışı :

Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin dağılışının belirlenmesinde, yalnızca büyük sanayi tesisleri alınarak, tesis adedi, çalışanlar ortalaması ve katma değer unsurları kullanılmıştır. Sanayinin ülke çapında gelişmesini izleyebilmek için bu unsurlara göre 1964 ve 1982 yıllarına ilişkin dağılış haritaları hazırlanmıştır. 1980 sayımı sonuçlarından coğrafi dağılış bakımından kolaylıkla yararlanılamaması nedeniyle, haritalamada *1982 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri*¹⁴ kullanılmıştır.

Haritaların birlikte incelenmesi ilk bakışta şu hususu açıkça ortaya koymaktadır: Türkiye'de sanayi faaliyetlerinin önemli bir bölümü ülkenin batı yarısında ve İstanbul, Bursa, Sakarya, İzmir, Manisa illeri ile içeride Ankara'da toplanmıştır. Bunun dışında, Güney'de Adana, İçel, Gaziantep, Hatay; Kuzey'de ise Zonguldak ve Samsun sanayi faaliyetlerinin toplanmış olduğu diğer illerdir. Sanayinin tarihsel gelişmesinde de bu illerden bazıları öncülük etmişlerdir. Önceleri İstanbul, İzmir ve Bursa gibi şehirlerde başlayan sanayi faaliyetleri, daha sonra diğer şehirlere de yayılmıştır. Bu husus, 1964 ve 1982 yıllarına ait haritalarla da izlenebilmektedir.

1964-1982 arasında tüm Türkiye illerinde büyük tesislerin sayısında artış gözlenmiştir: 1964'de tesis sayısı 3,012, çalışanlar orta-

13 1984 Türkiye İstatistik Cep Yılığ, D.İ.E. Yay. No. 1100, Ankara 1984.

14 Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1982 (Geçici sonuçlar), D.İ.E. Yay. No. 1068, Ankara 1984.

laması 304,604, katma değer 6,635,833,000 TL iken, bu değerler 1982'de sırasıyla 9.653, 845.074 ve 1.687.851.818.000 TL şeklinde olmuştur. Tesis sayısındaki artışlar yine daha önce sanayi faaliyetlerinin önemli durumda olduğu illerde meydana gelmiştir. Örneğin İstanbul'da 1964'de 1.293 olan tesis sayısı 4.596'ya (% 256 artış), Ankara'da 183'den 636'ya (% 247,5), İzmir'de 220'den 840'a (% 282), Kocaeli'nde 21'den 270'e (artış oranı % 1186 ile en yüksek bu ilde vuku bulmuştur), Manisa'da 49'dan 180'e, Bursa'da 217'den 437'ye, Adana'da 85den 233'e ve Gaziantep'te de 43'den 149'a çıkmıştır. Daha önce az sayıda tesisin mevcut olduğu bazı illerde tesis sayısının artışında mutlak sayılardan daha çok oranlar yüksek olmuştur. Bir-iki örnek verirsek: Bolu'da % 298'lik artışla tesis sayısı 16'dan 59'a, Antalya'da % 446'lık artışla 11'den 60'a, Edirne'de % 390'lık artışla 10'dan 49'a Denizli'de % 482'lik artışla 22'den 128'e, Kırklareli'nde % 388'lik artışla 8'den 39'a yükselmiştir. Bazı illerde de 1964'de büyük sanayi tesisi mevcut değilken, 1982'de bu illerde de sanayi faaliyetlerinde çok yavaş bir gelişme başlamıştır: Adıyaman, Ağrı, Artvin, Van, Tunceli, Urfa, Mardin, Gümüşhane ve Hakkari. Bununla birlikte, 16 yıl içinde bile iki ilimizde -Bingöl ve Muş- 10'dan fazla işçi çalıştıran sanayi tesisi kurulamamıştır. Tesisler, batıdan doğuya doğru yaygınlaşırken, Karadeniz'in doğu kıyılarında yer alan illerde belirgin bir büyüme gözlenmektedir. Doğu ve güneydoğu illerimiz ise, söz konusu devrede artışa sahne olmakla birlikte, sanayi faaliyetlerinden gerektiği ölçüde paylarını alamadıkları gibi, bu paylarda azalma bile olmuştur. Tesis sayısında *Güneydoğu Anadolu* illerinin Türkiye toplamındaki payı % 1,85 (1964'de % 1,78), çalışanlar sayısında % 1,92 (1964'de % 1,16) ve katma değerde % 1,99 (1964'de % 0,34); *Doğu Anadolu* illerinin ise tesis sayısında % 1,33 (1964'de % 1,63), çalışanlar sayısında % 2,48 (1964'de % 3,73) ve katma değerde de % 2,2 (1964'de % 4,1)'dir.

Sanayide çalışanlar sayısındaki artışlar da tesis sayısındakine benzer bir gelişme göstermişlerdir. Ancak, tesis sayısında tüm illerde artış görülürken, çalışanlar sayısında tek bir ilde azalma kaydedilmiştir: Aydın ilinde 1964 sayımında çalışanlar sayısı (büyük tesislerde) 9.053 iken, 1980'de 7.353'e düşmüştür. Bunun başlıca nedeninin çalışanların hizmet sektörüne kayması olduğu kanısındayım. Türkiye'nin turizm açısından en gelişmiş illerinden biri olan Aydın'da

turizm talebini karşılayacak tesislerin yapımı imalat sanayiinden önde gelmektedir. Bunun dışında, haritadan da izleneceği gibi, çalışanlar sayısının dağılışı ve gelişmesinde tesislerinkine benzer bir gelişme gözlenmektedir. Yine, sanayinin eskiden beri mevcut olduğu iller özellikle mutlak artışlar bakımından önemli gelişmeler göstermişlerdir: Örneğin, İstanbul'da 165.395 kişilik bir artış (% 150,8) gözlenirken, İzmir'de 43.307 (% 150,0), Kocaeli'nde 43.000 (% 428,7) kişilik artışlar görülmüştür. Bazı illerde ise mutlak artışlar az olmakla birlikte, bir önceki sayıya göre fazla olduğundan çok yüksek artış oranlarına erişilmiştir: Örneğin, Tekirdağ'ında çalışanlar sayısında mutlak artış 10.043 kişi olurken, oran % 2008,8 Edirne'de 4.433 kişilik artışın oranı % 1676,8, Çanakkale'de de 4.568 kişilik artış oran bakımından % 1743,5 olmuştur.

Ülkede sanayi faaliyetlerinin bugünkü dağılışında, herşeyden önce, büyük nüfus merkezlerinin, dolayısıyla pazarların etkisi hissedilmektedir. Gerçekten de, İstanbul hâlâ sanayi faaliyetlerinin önemli bir kısmını kendisinde toplamış durumdadır. Toplam büyük sanayi tesislerinin % 47,4'ü ve toplam çalışanların % 32,5'i İstanbul'dadır. Bunu Marmara Bölgesi olarak alırsak, sanayide çalışanların % 48,6'sı, yani yarıya yakınının (büyük tesislerde) Marmara Bölgesi'nde yaşadığını görürüz.

TABLO — 7

ÜÇ BÜYÜK İLİMİZİN TÜRKİYE SANAYİİNDEKİ YERİ
(Büyük tesisler - 1982)

	Tesis % 'si	Çalışanlar % 'si	Katma değer % 'si
İstanbul	47,4	32,5	32,0
İzmir	8,7	8,5	12,0
Ankara	6,6	5,5	4,2
Üç ilin Türkiye toplamındaki payı	62,7	46,5	48,2

Tabloda görüldüğü gibi, üç büyük ilimiz Türkiye sanayisinin hâlâ önemli bir kısmına sahip bulunmaktadırlar. Bunlardan İstanbul, demir-çelik tesisleri hariç, hemen her sanayi kolu ya da alt kolunun yer aldığı, çok çeşitli sanayi faaliyetlerine sahne olan bir şehrimizdir (hatta tüm il sanayi faaliyetleri bakımından yoğun bir durumda bulunmaktadır). Ankara'da da belirgin bir ya da birden çok sanayi faaliyet kolunun egemenliği söz konusu değildir. Buna karşılık, İzmir'de özellikle Aliaga rafinerisinin varlığı nedeniyle «Petrol rafinerileri» sanayi kolunun sanayide yaratılan katma değerde önemli bir paya sahip olduğu (% 28) görülmektedir. İzmir'de, rafinerileri «Tütün işleme ve tütün mamulleri» ile «Dokuma» sanayi kolları izlemektedir. Yine sanayinin gelişmiş olduğu illerimizden Bursa'da da «Dokuma» (katma değer % 26'sı) ve yakın yıllarda ülkemizde üretimi oldukça artmış bulunan yerli otomobil fabrikalarının burada yer almış olması nedeniyle, «Taşıt araçları» sanayi kolu önde gelmektedir.

Toplam değerler açısından bakıldığında, illerin tesis sayısı, çalışanlar sayısı ve katma değere göre önem sıraları oldukça değişik olmaktadır (Bakınız: Tablo 9). Bazı illerde tesis adedi fazla olmakla birlikte çalışanlar sayısı ve katma değer düşük olmakta, bazılarında ise bunun tam tersi bir durum gözlenmektedir. Özellikle büyük devlet yatırımlarının söz konusu olduğu illerde katma değer miktarı çok yüksek oranlarda gerçekleşmektedir. Örneğin, tesis sayısı bakımından Türkiye'de 17. durumda bulunan İçel, katma değer bakımından üçüncü durumdadır; 171.8 milyar TL katma değer 137.4 milyar TL'si, büyük çoğunluğu tek bir tesiste (rafineri) olmak üzere, devlete ait 3 tesiste yaratılmıştır. Zonguldak'da da 105 tesisteki 24.123 kişinin 19365'i iki devlet tesisinde (Karabük'de) çalışmakta, 52.4 milyar TL katma değer 42.7 milyar TL'si de yine bu iki tesis-ten elde edilmektedir.

Başlıca sanayi kollarının illere göre durumunu tümüyle izlemek mümkün değildir, çünkü bir çok il için değerler, tesis sayısının az olması nedeniyle gizlilik ilkesine uymak için, toplam olarak verilmiş, hangi sanayi kollarına ait oldukları belirtilmemiştir. Bundan başka, sanayi faaliyetlerine ilişkin bilgilerin il ölçüsünde verilmesi, bunların il içinde hangi yerleşmelerde yer aldığını anlamamızı da olanaksızlaştırmaktadır. Örneğin, Bolu ili olarak verilen sanayi faaliyetleri

TABLO — 8

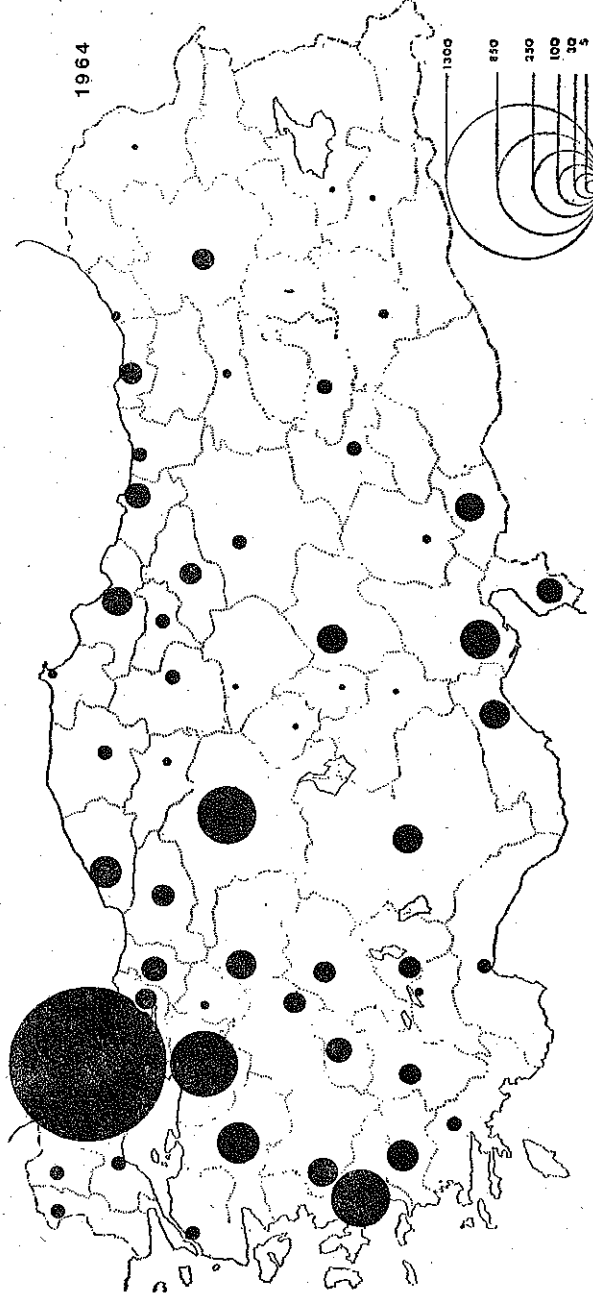
İLLERE GÖRE SANAYİ TESİSLERİ, ÇALIŞANLAR
ORTALAMASI VE KATMA DEĞER, 1982
(10 ve daha fazla işçi çalıştıran tesisler)

İller	Tesis sayısı	Çalışanlar ortalaması	Katma değer (bin TL)
ADANA	233	40.143	60.828.146
ADİYAMAN	3	1.227	1.074.469
AFYONKARAHİSAR	50	5.150	7.169.773
AĞRI	5	312	176.434
AMASYA	19	2.117	5.800.109
ANKARA	636	46.203	71.130.889
ANTALYA	60	6.493	9.335.903
ARTVİN	9	3.068	1.994.388
AYDIN	107	7.353	8.379.836
BALIKESİR	105	8.517	17.583.339
BİLECİK	38	4.054	5.709.348
BİTLİS	3	528	1.486.356
BOLU	59	5.514	7.301.003
BURDUR	28	2.400	5.591.831
BURSA	437	40.049	66.052.088
ÇANAKKALE	32	4.830	8.885.723
ÇANKIRI	9	350	174.906
ÇORUM	54	2.114	2.881.565
DENİZLİ	128	8.204	9.289.564
DİYARBAKIR	14	1.537	1.564.671
EDİRNE	49	5.757	9.166.923
ELAZIĞ	23	4.674	3.777.195
ERZİNCAN	19	2.485	3.272.913
ERZURUM	33	2.606	6.055.883
ESKİŞEHİR	122	14.311	20.508.293
GAZİANTEP	149	9.133	10.184.734
GİRESUN	32	3.391	1.168.156
GÜMÜŞHANE	1	28	328.589
HAKKARİ	1	29	395
HATAY	54	19.461	6.522.579

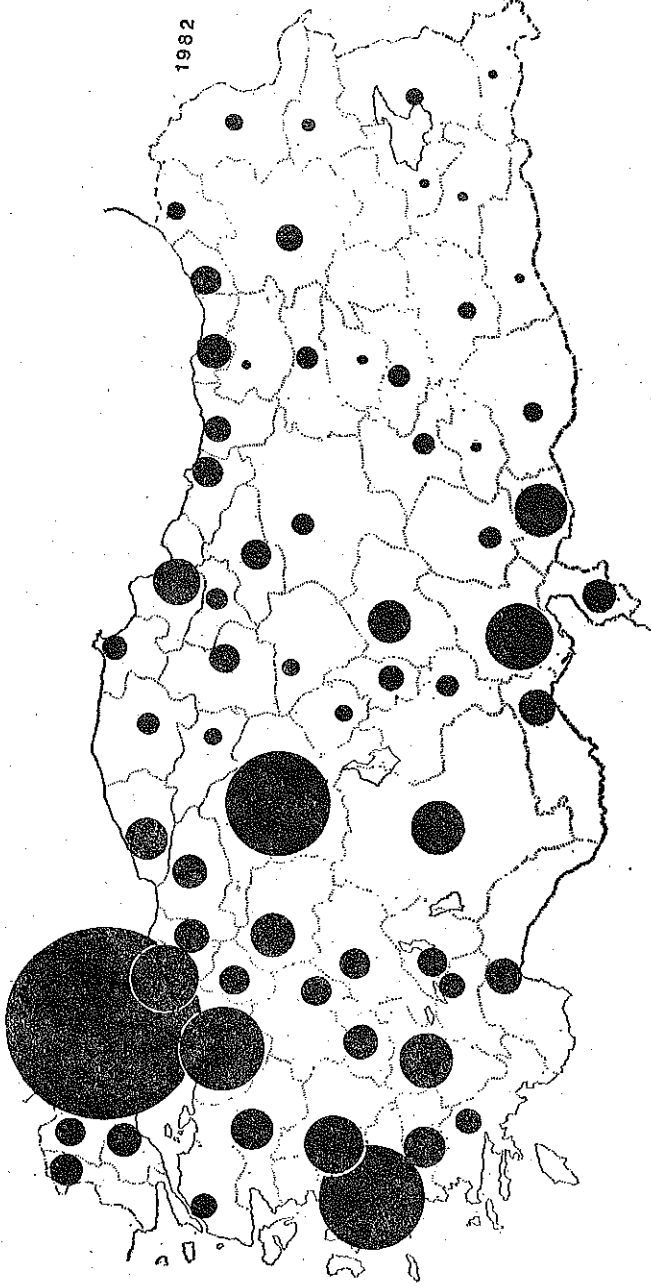
İller	Tesis sayısı	Çalışanlar ortalaması	Katma değer (bin TL)
ISPARTA	46	4.057	4.436.156
İÇEL	76	13.522	171.780.941
İSTANBUL	4.596	275.038	540.318.521
İZMİR	840	72.168	203.651.754
KARS	8	736	513.056
KASTAMONU	16	1.682	2.424.416
KAYSERİ	110	14.561	18.878.392
KIRKLARELİ	39	4.429	7.196.775
KIRŞEHİR	7	248	243.594
KOCAELİ	270	51.245	168.189.110
KONYA	156	18.797	18.472.219
KÜTAHYA	39	5.492	5.769.974
MALATYA	24	6.974	6.436.744
MANİSA	180	10.858	10.832.237
KAHRAMANMARAŞ	21	1.947	1.745.538
MARDİN	2	32	14.378
MUĞLA	31	3.102	6.108.089
NEVŞEHİR	27	1.659	1.468.968
NİĞDE	17	2.190	2.565.438
ORDU	50	3.138	3.693.046
RİZE	41	14.285	8.317.214
SAKARYA	72	10.013	13.090.284
SAMSUN	111	16.195	20.867.413
SİİRT	3	3.525	20.200.370
SİNOP	22	2.571	1.413.155
SİVAS	23	4.608	936.070
TEKİRDAĞ	69	10.538	21.135.673
TOKAT	38	3.675	7.889.350
TRABZON	54	5.797	5.124.018
TUNCELİ	1	18	9.785
URFA	9	764	515.751
UŞAK	55	2.819	1.670.896
VAN	12	780	1.198.635
YOZGAT	11	1.011	2.846.157
ZONGULDAK	105	24.123	52.387.255

hakkındaki bilgilerin çoğu, söz konusu il içinde yer alan Düzce şehrine aittir; çünkü bu yerleşme sanayi teşvik bölgesi olarak seçilmiş ve sanayinin Bolu ili içinde burada gelişmesine izin verilmişti. Bununla birlikte, yine de il ölçüsündeki değerlerden Türkiye genelinde dağılışı hakkında genel bir bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Zaten sanayi faaliyetlerinin geliştiği iller, aynı zamanda, Türkiye'nin en büyük şehirselleşmiş yerleşmelerini de içine alan illerdir. Dolayısıyla da, başta tüketim mallarına yönelik olanlar olmak üzere, sanayi tesislerinin bu şehirlerde kurulmuş olması doğaldır. Öte yandan, İstanbul ve İzmir'in Türkiye'nin en büyük iki limanı olmaları, sanayiye bu şehirlerde (ve illerde) ulaşım bakımından da desteklemektedir. Liman kolaylığı başka bazı illerimizdeki sanayinin gelişmesinde de yardımcı olmaktadır. Söz gelimi, İskenderun demir-çelik fabrikasının kurulmasından sonra Hatay ilinde sanayinin gelişmesi gibi: 1964'de 27 olan tesis sayısı, 1976'da 48'e, 1982'de 54'e çıkmış, çalışanlar sayısı da aynı yıllar için 3.263, 13.047 ve 19.461 olmuştur. Benzer şekilde, karayolu taşımacılığının gelişmesi, daha önce de değinildiği gibi, özellikle Türkiye'nin Batı kesiminde sanayinin gelişmesinde etkili olmuştur.

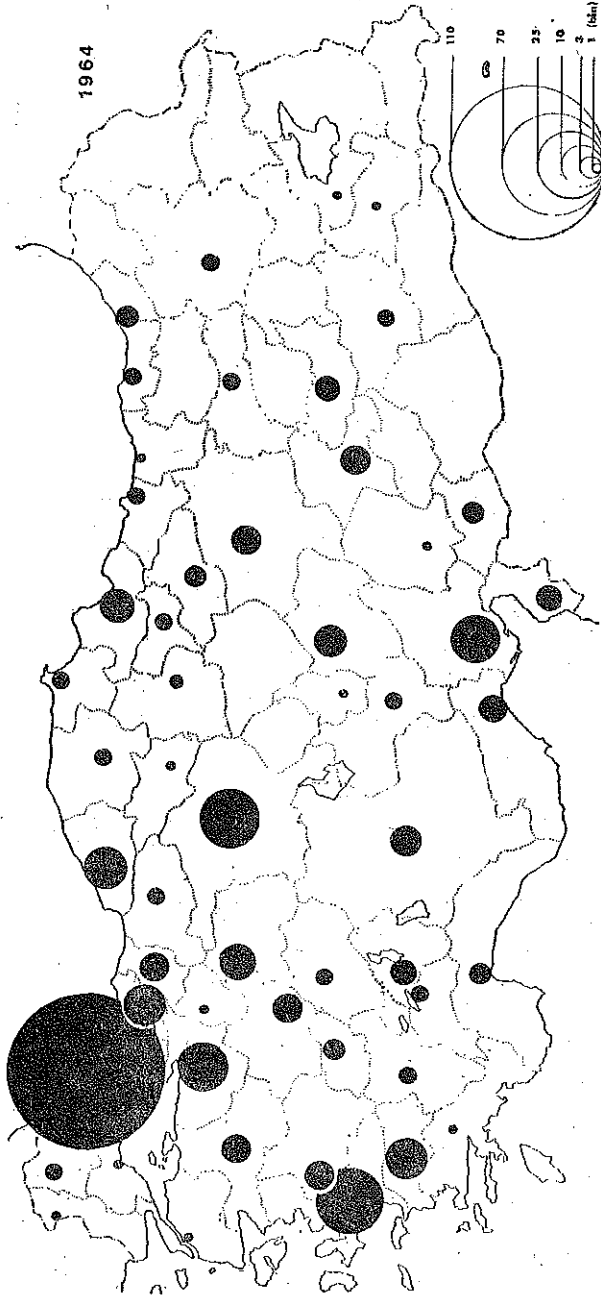
Türkiye'de sanayinin dağılışı etkileyen bir başka faktör de tarımsal hammaddelerdir. Sanayinin gelişmesini incelerken değindiğimiz gibi, ülkemizde sanayi faaliyetlerinin başlangıç faktörü de zaten tarımsal ürünler olmuştur. Halen de bir çok ilimizde (örneğin, Kırklareli, Tekirdağ, Tokat, Rize, Trabzon, Giresun vb.) sanayinin esasını gıda maddeleri sanayi kolu oluşturmaktadır. Yerel tarımsal hammaddeleri işlemek üzere Adana, Manisa, Aydın gibi şehirlerimizde faaliyete geçen pamuklu dokuma tesisleri, Bursa, Kayseri, Niğde ve başka şehirlerde kurulan meyva suyu tesisleri ve Samsun'daki ve başka illerdeki tütün işleme ve tütün mamulleri tesisleri de buna örneklerdir. Nitekim, 1963'den itibaren hazırlanan beş yıllık kalkınma planlarında da bölgesel dengesizliklerin giderilmesinde, özellikle de Doğu ve Güneydoğu'nun kalkınmasının sağlanmasında tarımsal ürünlerin değerlendirilmesine yönelik yatırımların teşvik edilmesi, hızlandırılması öngörülmüştür. Türkiye'nin gelişmekte olan bu bölgelerinde sanayi faaliyetlerinin varlığı büyük ölçüde devlet yatırımları nedeniyledir. Devlet yatırımları da genelde büyük tesisler şeklinde olduğu için, aslında tesis adedi ve çalışanlar sayısı fazla olmadığı

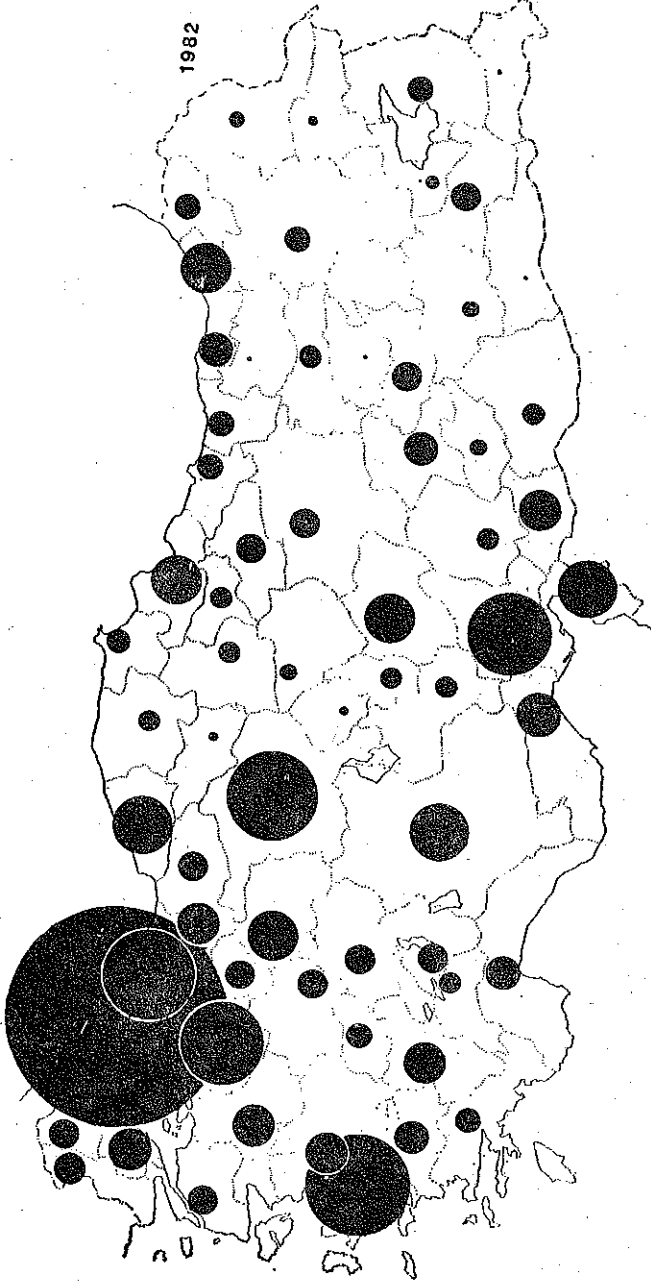
Şekil 1 — Büyük sanayi (10 ve daha fazla işçi çalıştıran) tesislerinin illere göre dağılışı, 1964.

Şekil 2 — Büyük sanayi tesislerinin dağılışı, 1982.

Şekil 3 — illere göre büyük tesislerde çalışanlar ortalamasının dağılışı, 1964.

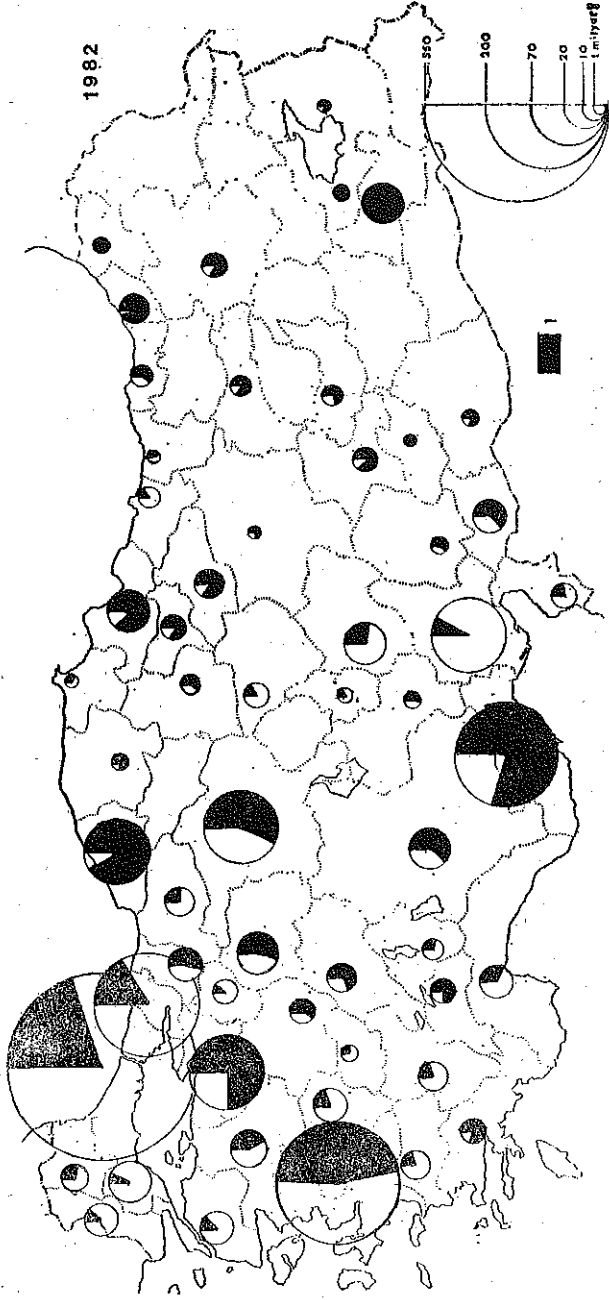

Şekil 4 — İllere göre çalışanlar ortalamasının dağılışı, 1982.

TABLO 9 — TÜRKİYE'DE İLLERİN TESİS SAYISI, ÇALIŞANLAR ORTALAMASI VE KATMA DEĞERE GÖRE SIRALANIŞI, 1982

Tesis sayısı 100'ün üzerinde olan iller	Çalışanların ortalaması 100.000'in üzerinde olan iller (bin kişi)	Katma değerini 10 milyar TL'nin üzerinde olduğu iller (milyar TL)
İSTANBUL (4.596)	İSTANBUL (275)	İSTANBUL (540)
İZMİR (840)	İZMİR (72)	İZMİR (203)
ANKARA (636)	KOCAELİ (51)	İÇEL (171)
BURSA (437)	ANKARA (46)	KOCAELİ (168)
KOCAELİ (270)	ADANA (40)	ANKARA (71)
ADANA (233)	BURSA (40)	BURSA (66)
MANİSA (180)	ZONGULDAK (24)	ADANA (60)
KONYA (156)	HATAY (19)	ZONGULDAK (52)
GAZİANTEP (149)	KONYA (18)	TEKİRDAĞ (21)
DENİZLİ (128)	SAMSUN (16)	SAMSUN (21)
ESKİŞEHİR (122)	KAYSERİ (15)	ESKİŞEHİR (21)
SAMSUN (111)	ESKİŞEHİR (14)	ŞİRT (20)
KAYSERİ (110)	RİZE (14)	KAYSERİ (19)
AYDIN (107)	İÇEL (14)	KONYA (18)
ZONGULDAK (105)	MANİSA (11)	BALIKESİR (18)
BALIKESİR (105)	TEKİRDAĞ (11)	SAMSUN (13)
	SAKARYA (10)	MANİSA (11)
		GAZİANTEP (10)

Şekil 5 — Büyük sanayi tesislerinde «katma değer»in, devlet ve özel sektörünün payları ile dağılışı, 1982. (1) Devlet sektörünün payı.

halde, söz konusu illerden bazılarında katma değer miktarı yüksek olmaktadır. Örneğin Siirt ilinde 1982'de mevcut yalnızca 3 tesisin (10'dan çok işçi çalıştıran) 2'si devlet sektörüne aittir ve bu iki tesisde 3.525 kişi çalışırken, 20.2 milyar TL katma değer elde edilmiştir; bu bakımdan da Siirt Türkiye'de 12. durumdadır. Bunun gibi, Bitlis'de de 3 tesisin tümü devlete aittir; bu tesislerde 528 kişi çalışırken, 1.5 milyar TL katma değer elde edilmiştir. Gelişmekte olan diğer illerimizden Ağrı'da 5 tesisden 3'ü, Artvin'de 9 tesisden 7'si, Çankırı'da 9 tesisden 5'i, Urfada 9 tesisden 6'sı, Gümüşhane, Tunceli ve Hakkari'de de mevcut yalnızca 1'er tesis devlet sektörüne aittir. Katma değer dağılımında devlet ve özel sektörün paylarını gösteren harita (Harita 5) bunu açıkça yansıtmaktadır.

Sonuç :

Görüldüğü gibi, Türkiye'de sanayi faaliyetleri hızla büyümektedir; bu büyüme süreci içinde aynı zamanda da yapısal değişime uğramaktadır. Gerçekten de, yakın zamanlara kadar (halen de sürmekte olan) tarımsal ürünlere dayalı sanayi kollarının (geniş olarak, tüketim mallarını üretenler) payları yavaş yavaş ara ve yatırım malları üreten sanayi faaliyetleri lehine azalmaktadır: Nitekim, tüketim mallarının üretimdeki payı 1962'de % 62,3 iken, 1977'de % 49,0'a düşmüş, ara mallarının % 27,8'den % 37,7'ye, yatırım mallarının % 9,9'dan % 13,3'e çıkmıştır. Bu değişim, II. Kalkınma Planı'ndan başlayan ve söz konusu sektörlerde ithalatın yerine yerli üretimin geçmesini hedefleyen politikanın bir sonucudur.

Her ne kadar, çeşitli zamanlarda sanayi planları hazırlanmış, kalkınma planlarında sanayi üzerinde önemle durulmuş, hatta sanayileşme kalkınmanın odak noktası olarak görülmüşse de, sanayi faaliyetlerindeki gelişmenin bu planlara uygun olduğu söylenemez. Sanayinin başka ekonomik faaliyetlerle ilişkili olarak gelişmesi, kalkınma planlarında ele alınmış olmakla birlikte, yeterli bir şekilde gerçekleşmemiş ve imalat sanayiinde hangi kolların nerelerde gelişeceği hususu yanında, sanayileşmenin ekonomik ve toplumsal sonuçları da tam anlamıyla hesaplanamamıştır. Bundan daha önemlisi, sanayi faaliyetlerinin mekansal dağılımının ve gelişmesinin plan-

lanması yapılmamış, çeşitli mekan birimleri için kapsamlı bir planlama yoluna gidilmemiştir. Ancak, daha önce de değindiğimiz gibi, bölgesel dengesizliğin giderilmesinde bir çözüm olarak sanayinin gelişmesinin gerekliliği önerilmekle yetinilmiştir. Söz konusu bölgelerin gelişmesi ve nüfus kaybının (iç göçler) durdurulması için küçük ölçekli, emek-yoğun yatırımlar planlanmaktadır. V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sektörel gelişmeler açısından kalkınmada öncelikli yörelere mevcut ve potansiyel kaynakları harekete geçirecek ve söz konusu bölgelerin gelişmesinde itici güç olabilecek büyük ölçekli yatırımların yanı sıra, küçük ölçekli, emek-yoğun sanayi projelerinin teşvik edilmesi kabul edilmiş; özellikle Ortadoğu pazarına yönelik, taşıma maliyetlerine duyarlı mal üreten işletmelerin (hafif yapı elemanları, hayvancılığa dayalı mamuller vb.) kurulmalarının sağlanması ve teşvik edilmesi de yine öngörülmüştür¹⁵.

Ülkemizde sanayi faaliyetlerinin ne denli eşitsiz dağıldığını görmüştük. Bunun yanında, sanayinin yer aldığı iller içindeki dağılışının da düzenli olmadığı, belirli yerlerde toplanmanın söz konusu olduğu gözlenmektedir. Sanayi faaliyetlerinin yoğun bir şekilde belirli yerlerde toplanması özellikle İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlerde çeşitli sorunlar yaratmaktadır. Bu, doğal olarak, ayrı bir inceleme konusudur. Bununla birlikte, sanayi tesislerinin söz konusu şehirlerde önce şehrin iç kısımlarında geliştikleri ve büyüyerek şehrin çevresine yayıldıkları, böylece de şehirlerin alansal yayılmasını daha da teşvik ettikleri gözlenmektedir¹⁶. Şehirlerde sanayinin bu büyümesi ise genelde plansız olmaktadır. Plansız büyümenin geçekonduları teşvik etmek, çevre kirliliği yaratmak, ulaşımı karmaşıklaştırmak, tarım (özellikle de Adana, Bursa ovaları ve şimdi de Ergene havzasında olduğu gibi, en verimli olanları) ve rekreasyon alanlarını ortadan kaldırmak şeklinde sorunlar ortaya çıkarması, sanayinin planlı gelişmesini sağlama yolunda girişimler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Daha önce kalkınma planlarında olduğu gibi, en son kalkınma planında da (V. Beş Yıllık) ülke düzeyindeki planlama arzusu şu şekilde belirtilmektedir: «Sanayileşme potansiyeli olan ve geliştiril-

15 Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı : *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı*, a.g.e., s. 202.

16 E. Tümertekin : «De l'état actuel du développement des activités industrielles en Istanbul», *Ege Coğrafya Dergisi*, No. 2, s. 109-128, İzmir 1984.

mesi istenen yerleşme merkezlerinde bütün sektörler gözönünde bulundurularak sanayi yerleşmesine uygun alanlar tespit ve ilan edilecektir»¹⁷. Gelişmiş bölgelerdeki sanayi bakımından gelişmemiş yöreler için de zaman zaman bu tür seçimler yapılmış ve daha sonra teşvik kaldırılmıştır: Örneğin, sınırdaki şehrimiz Edirne'ye sanayi tesislerini çekmek için burası teşvik bölgesi olarak ayrılmış, gelişmeden sonra teşvik kaldırılmıştı. Diğer örnekler arasında, Trakya'da Çerkezköy (Tekirdağ) ve Bolu'da Düzce'yi sayabiliriz.

Şehirsel alanlardaki sanayi faaliyetlerinin planlı gelişmesini sağlamak üzere de şehirsel alanlarda sanayi zonları (bölgeleri) ayrılması, organize sanayi bölgeleri seçilmesi, küçük sanayi çarşıları ayrılması da yine planlama ihtiyacının zorlamasıyla sürdürülen çalışmalardır. Bunlardan «Organize Sanayi Bölgeleri»nin «sanayi potansiyeli ve önemli ulaştırma imkanları bulunan yerleşim merkezlerinde kurulması», gelişmiş bölgelerde *ihisaslaşmış* Organize Sanayi Bölgeleri kurulması ve bu gibi bölgelerin kendilerine çekebilecekleri yan sanayi ve konut alanları da gözönüne alınarak bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaları ve de bunların yer seçiminin D.P.T. koordinatörlüğündeki komisyon tarafından yapılması yine V. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda öngörülmektedir¹⁸.

17 Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 165.

18 Bak. D.P.T., *a.g.e.*, s. 165.